

РОЛЬ ПОЕТИЗМУ В ЕВОЛЮЦІЇ ЧЕСЬКОГО ТА УКРАЇНСЬКОГО ЛІТЕРАТУРОЗНАВСТВА

У статті розглянуто взаємини чеського авангардного напрямку поетизму та літературознавства, зокрема структуралізму Празького лінгвістичного гуртка. Визначено наукові положення ПЛГ, які виникли під впливом авангардної літератури. Це визначення форми і змісту як бінарної опозиції, завжди присутньої у художньому творі; увага до мови як головного формального елементу творів; межі естетичного/неестетичного; протиставлення старого і нового як рушійна сила розвитку мистецтва. Крім того, простежено вплив концепцій представників ПЛГ на наукові погляди Д. Чижевського, викладені у його відомій «Історії української літератури».

Ключові слова: авангард, поетизм, літературознавство, структуралізм, Празький лінгвістичний гурток.

Період авангарду став переломним для багатьох сфер людської культури. Це була зміна світогляду, яка дала змогу побачити нові горизонти і перспективи розвитку думки, фантазії, творчості: «вплив авангарду стає прямою складовою життя» [5, 577]. Зокрема важливі зміни відбулися у науці. Літературний авангард мав безпосередній вплив на гуманітарні галузі пізнання – філологію, філософію, культурологію, психологію, соціологію.

Вплив мистецтва на науку, зокрема в період авангарду, – явище малодосліджене. Вважаємо, що вивчення такого впливу дасть змогу зрозуміти процеси еволюції наукової, насамперед літературознавчої думки, сформувані загальні закономірності розвитку науки. Тому мета цієї статті – вивчити роль авангардної літератури Чехії у формуванні наукових ідей представників структуралізму – Яна Мукаржовського, Романа Якобсона та Дмитра Чижевського.

Розвиток чеського літературного авангарду (зокрема його самобутньої течії – поетизму) перебував у тісному зв'язку з розвитком науки Чехії, насамперед із таким важливим явищем, як Празький лінгвістичний гурток.

Празький лінгвістичний гурток (*Pražský lingvistický kroužek*) – один із головних осередків розвитку структуралізму. Він був заснований у 1926 році за ініціативи Вілема Матезіуса. До його складу входили такі визначні вчені: Йозеф Вахек, Богуслав Гавранек, Ян Мукаржовський, Богуміл Трнка, Микола Трубецький, Роман Якобсон та інші. У класичний період існування Празького лінгвістичного гуртка (далі – ПЛГ) вийшло вісім випусків збірника «Праці Празького лінгвістичного гуртка», а з 1935 року до сьогодні друкується часопис «Слово та словесність» (*Slovo a slovesnost*). Представники ПЛГ розуміли мову як «а) динамічну структуру і когерентну

систему знаків... б) функціональну систему в телеономічному значенні, тобто як комплекс виражальних засобів, які виконують комунікативне або естетичне завдання, а також як структуру, засновану на взаєминах між формами та функціями» [15, 634].

Хоча основним зацікавленням учених була мова, проте частина їх праць присвячена також і літературі, зокрема авангардній поезії. Серед таких можемо назвати роботи Мукаржовського «Мова літературна і мова поетична» [4], «Естетична норма» [6], «Естетична функція, норма і цінність як соціальні факти» [7], «Основні принципи авангарду» [5], *Sémantický rozbor básnického díla. Nezvalův Absolutní hrobař* («Семантичний розбір поетичного твору. “Абсолютний могильник” В. Незвала»); а також роботи Якобсона «Лінгвістика і поетика» [10], «Футуризм» [11], «Що таке поезія?» [12]. У цих працях не лише досить детально аналізуються певні аспекти авангардної творчості; сама їх побудова, концепції та теорії, висловлені у них вченими, були продовженням тих ідей, які у своїх маніфестах та художніх творах виражали чеські авангардисти.

Можемо виокремити кілька положень ПЛГ, які виникли під впливом авангардної літератури: визначення форми і змісту як бінарної опозиції, завжди присутньої у художньому творі; увага до мови як головного формального елементу творів; межі естетичного/неестетичного; протиставлення старого і нового як рушійна сила розвитку мистецтва. Далі розглянемо їх детальніше.

Питання взаємозв'язку змісту і форми художнього твору постало у 1920-х роках надзвичайно гостро. Формалізм – тобто посилену увагу до художньої форми – називають однією з основних ознак авангардного мистецтва (що було предметом особливої критики радянських дослідників). Мукаржовський також побіжно згадує проблему «уявного формалізму» авангардної літератури. Він вважає, що авангардисти намагалися «знайти не нові форми, які знову обмежили б свободу людини, ... знайти підґрунтя для життя» [5, 572]. Слід зауважити, що стаття Мукаржовського «Основні принципи авангарду» написана 1968 року, коли формалізм був у радянській і близьких до неї науках неприйнятною ознакою твору. Однак самі авангардисти визнавали: «Поетизм не надавав тоді великого значення лише силі поетичної уяви. Він робив наголос і на самотність головних компонентів поетичної елементарної форми. Він вимагає обов'язкової зображальної якості римованих слів» [13, 205]. Аналіз поезій Вітезслава Незвала, Ярослава Сайферта, Константина Бібла цього періоду свідчить про яскраві пошуки саме у сфері форми. Це розбудова словникового складу чеської мови, нові підходи до віршування, зокрема римування, гра з текстом, візуалізація, використання нових художніх засобів, а також оформлення видань. Вірш, на думку поетистів, мав бути «дивовижним птахом» [14, 32], творчість – це «гра красивих слів, комбінація уявлень, плетіння образів...» [16, 558]. Тому вважаємо, що формалізм справді був притаманний чеській авангардній поезії, хоча зміст твору – почасти химерний та важкий для розкодування – завжди був важливим і не лишався без уваги.

Представники ПЛГ також детально аналізують форму у своїх наукових роботах. Деякі з них (Якобсон) були також представниками російського формалізму, інші – перебували під його безпосереднім впливом. Тож увага до форми твору, насамперед до його мови, серед учасників ПЛГ була спричинена як формальними експериментами в авангардній поезії, так і схожими пошуками у науці інших країн.

Одним із центральних питань форми і для митців, і для теоретиків було питання художньої мови. Серед найбільших досягнень поетизму називають внесок поетів у розбудову чеської літературної мови, наближення її за функціональністю до найрозвинутіших європейських мов: «Поетизм створив нову мову чеської поезії, засновану на уяві та мовленнєвому, інтонаційно більш текучому вірші» [15, 608]. Поетисти використовували неологізми, запозичення насамперед із французької, німецької та почасти англійської мов, застарілі форми, розмовну лексику, а також вигадували власні слова, форми, конструкції. Якобсон вважає, що «поезія поетистів і споріднених із поетизмом... напрямів відчутно виявляє суверенітет слова» [12, 125]. Для авангардних поетів слово – це матеріал для творчості, з яким вони активно працюють, експериментують, шукаючи найкращих слів для вираження задуманого.

Значну увагу приділено поетичній мові у роботах представників ПЛГ, це – одна із найбільш розроблюваних структуралізмом проблем. Найвідомішою та найгрунтовнішою можна вважати статтю Мукаржовського «Мова літературна і мова поетична». У ній порушено кілька важливих питань: розмежування літературної та поетичної мови; межі поетичного/непоетичного; оцінки художнього твору та окремих його складових (зокрема і мови).

Мукаржовський вважає поетичну мову засобом актуалізації висловлювання, що відбувається за рахунок порушення усталеної літературної мовної норми: «мова літературна для мови поетичної є тлом, на якому відображається підказана естетичними уявленнями спеціальна деформація мовних частин твору, іншими словами, спеціальне порушення мовної норми» [4, 426]. Поезія, на думку вченого, і є здатністю порушувати попередньо усталені норми, йти усупереч традиції. Безперечно, така думка виникла не без впливу авангардних ідей близького Мукаржовському поетизму. У статті він наводить численні приклади мовної деформації у творах авангардних чеських письменників – Вітезслава Незвала, Ярослава Сайферта, Владислава Ванчури, відстоює їх право на такі деформації. Вчений визнає, що «показником того, наскільки гостро відчувається новий поетичний напрям як деформація традиційного канону, є негативне ставлення консервативної критики, яка спеціальне відхилення від традиційного канону оцінює як порушення суті поетичної творчості» [4, 430]. Однак вважає, що саме таке постійне порушення канону слугує розвиткові мистецтва, адже чим більше порушень – тим різноманітніша творчість. Крім того, поезія слугує і розвиткові канону, тобто літературної мови, пропонуючи їй нові варіанти і можливості: «Поезія саме за допомогою своєї актуалізації

збільшує і робить витонченішим уміння поводитися з мовою взагалі, вона дає змогу мові значно гнучкіше пристосуватися до нових завдань і багатше диференціювати засоби вираження» [4, 440]. Тому мова поетична і мова літературна перебувають у постійному взаємозв'язку і впливають на розвиток одна одної.

Питання мови художнього твору у роботах Мукаржовського та Якобсона тісно пов'язане із ще однією важливою проблемою – розмежування поетичного/непоетичного, естетичного/неестетичного. Нові підходи до цієї проблеми у представників ПЛГ багато в чому зумовлені тими творчими експериментами та їх наслідками, які проводили авангардисти.

У своїх маніфестах поетисти неодноразово підкреслювали, що поезія та життя для них – нероздільні: «мистецтво є безпосереднім рукописом життя» [16, 560]. Водночас поетизм «вважав гносеологічну, ідейну та тенденційну сторінку поезії тягарем та підкреслював, що головним завданням вірша є бути віршем, грою уяви, вінцем корони життя» [13, 203]. Отже, все, що є в житті, може бути і в поезії, творчості. Однак воно мусить бути відповідним чином сказаним, створеним, відтвореним у слові, поезії. Поетисти звертаються до широкого кола тем, які раніше мало привертали увагу або взагалі не привертали уваги митців: предметом зображення стає тіло (красиве і потворне); місто, з усіма його розвагами та проблемами; звичайні, буденні речі і те нове, що лише виникає (наприклад, електрика, літаки, радіо) тощо. Все життя у своїй повноті переноситься у поетичні рядки. Однак це перенесення супроводжується художнім оформленням, увиразненням, підкресленням одних рис і нівелюванням інших.

Представники ПЛГ також намагаються визначити критерії, за якими естетичне можна було б відрізнити від неестетичного. Знаковою у цьому контексті є праця Мукаржовського «Естетична функція, норма і цінність як соціальні факти». В ній автор постулює думку про те, що «не існує різких меж між естетичними та позаестетичними областями» [7, 39], а «межі естетичної сфери не дані самою реальністю і доволі змінні» [7, 40]. В естетичній сфері домінує естетична функція – «приносити естетичну насолоду» [7, 62]. Справді цінний мистецький твір – той, що виконує цю функцію. Тому основним критерієм розмежування естетичного/неестетичного слугує читацька реакція, той вплив, що має твір на свого реципієнта.

На думку, Мукаржовського найбільшу насолоду читач отримує від твору, що ламає усталені уявлення, а «художній твір – це завжди неадекватне застосування естетичної норми» [7, 63]. Тому будь-які експерименти виправдані, якщо вони слугують головній меті – виконанню естетичної функції твору. Вчений вважає, що тільки твір як ціле, у сукупності всіх його елементів – і змістових, і формальних – може бути адекватно сприйнятим і оціненим. Тому ніщо не повинно лишатися поза увагою читача й дослідника, коли він намагається пізнати художнє явище і дати йому відповідну оцінку.

Питання про межі поезії ставить також Якобсон у статті «Що таке поезія?». Враховуючи практику поетистів (він багато аналізує поезії

Незвала), учений приходить до думки, що «межі, які відокремлюють поетичний твір від того, що поетичним твором не є, більш рухливі, ніж межі китайських провінцій» [12, 119]. Ця тонка межа дозволяє будь-яким темам ставати предметом художнього зображення: «Не існує натюрморту чи оголеної натури, пейзажу чи ідеї, що перебували б поза колом поетичних тем» [12, 117]. Однак існує і критерій, який відмежовує поетичне від непоетичного, немистецького. Цей критерій – слово: «Але в чому проявляється поетичність? – У тому, що слово відчувається як слово, а зовсім не як проста презентація предмета або вибух емоцій. У тому, що слова та їх побудова, їх значення, їх зовнішня і внутрішня форма не є певною нейтральною вказівкою на дійсність, а здобувають власні вагу та цінність» [12, 126].

Отже, художня практика авангардистів, їх спроби відобразити різноманіття життя стали основою для теоретичних концепцій про розмежування естетичного/неестетичного на основі критеріїв, пов'язаних зі словом та його функціонуванням у мові.

Крім того, авангард дозволив по-новому подивитися на загальні принципи розвитку мистецтва. Він виник як опозиція до всього, що існувало до нього. У маніфесті «Папуга на мотоциклі» Незвал прямо протиставляє старий, «неорганічний» спосіб творення та нове, «органічне» мистецтво [14, 30]. Він же, характеризуючи у книзі «Сучасні поетичні напрями» поетизм, говорить, що його представники «підкреслювали, на противагу старшій літературі, ... з одного боку свободу уяви, з іншого – необхідність самотності поетичного твору» [13, 203]. Тобто підкреслене протиставлення нового та старого типове для авангардистів.

Саме таке протиставлення призводить до формування наукових концепцій про постійну боротьбу старого і нового як основу розвитку мистецтва. Мукаржовський називає постійне подолання усталеного канону, за його визначенням – естетичної норми, необхідним чинником розвитку мистецтва, виникнення нового, а також джерелом естетичної насолоди: «антиномія необмеженої обов'язковості і її заперечення – безперервної змінності – має силу і щодо естетичної норми...» [7, 61].

Опосередковано, через ПЛГ, вплив чеського літературного авангарду позначився і на деяких міркуваннях українського вченого Дмитра Чижевського. У Празі Чижевський жив у 1924–1932 роках, мав особисті контакти з багатьма членами ПЛГ, відвідував його засідання, хоча постійним учасником гуртка не був. За цей період він встиг познайомитися з основними ідеями структуралізму, у тому числі й тими, що сформувалися внаслідок аналізу практики авангарду.

Основною літературознавчою працею Чижевського вважаємо «Історію української літератури». Як відомо, ця книга стала продовженням книги професора Миколи Гнатишака, перша частина дослідження якого побачила світ у 1941 році у Празі.

На початку книги він формулює свої думки щодо методології власного дослідження. Принципи, на яких побудована його «Історія української

літератури», Гнатишак визначає так: 1) «принцип структурального зв'язку літературного твору зі словом» [3, 15] – що продовжує традиції Олександра Потебні. Гнатишак вважає цей принцип для себе основним; 2) принцип формалізму, позиції ПЛГ (із зауваженням про те, що автор поділяє їх неповністю); 3) «принцип ідейно-етичного естетизму» [3, 18] – український націоналізм і християнська етика.

Натомість Чижевський, який продовжив роботу, розпочату Гнатишаком, у першому виданні своєї «Історії української літератури» (Прага, 1942 рік) визначає ряд розбіжностей із методологією свого попередника. Повністю ігноруючи третій принцип, він по-іншому розставляє акценти між першими двома: «я схилиюся не стільки до теорії Потебні, скільки до “структуралізму” празького кола “Слова та словесності”» [8, 9; 9]. Отже, набагато більше, ніж Гнатишак, уваги звертає Чижевський на структуралістські ідеї, з якими він ознайомився безпосередньо при роботі у ПЛГ. Із чотирьох сформульованих вище положень гуртка, на які мав вплив чеський авангард, український вчений залучає до роботи всі, щоправда з різною інтенсивністю.

Думка про взаємодію форми і змісту твору, про особливу увагу до формальних ознак добре опрацьована Чижевським і включена до його «Історії...» як одна із центральних: «велику увагу буде присвячено тим питанням, що досі недостатньо висвітлювалися: питанням формальним та питанням періодизації» [8, 30]. При аналізі конкретних текстів учений також часто звертається до їх формальних особливостей. Наприклад, пишучи про барокову поезію, Чижевський говорить не лише про жанрову чи тематичну специфіку цих творів, значну увагу приділяє він і віршуванню, структурі віршів, окремі підрозділи присвячує «емблематичним» віршам, «віршовим іграшкам», робить і певні узагальнення: «До віршової форми поети бароко ставилися дуже уважно. Хоч нам може й не подобатися їх мова, але, перечитуючи їх твори, ми знаходимо майже завжди увагу до формальних проблем вірша» [8, 298].

Але найважливішою серед формальних ознак називає Чижевський мову: «Першим питанням, на яке треба звернути увагу, є мова» [8, 30]. Свої думки з приводу художньої мови висловив учений і в окремій статті – «Проблеми дослідження поетичної мови», що була надрукована у «Бюлетені Української вільної академії наук». Окремі розвідки щодо цієї статті належать українським дослідникам Оксані Блашків [2] та Олені Бистровій [1]. В їхніх статтях проаналізовано основні положення праці та її зв'язок із дослідженнями Мукаржовського, тому на цих питаннях не будемо зупинятися докладно. Зауважимо лише, що для Чижевського «мова літературного твору – це, передусім, засіб мистецького оформлення змісту твору» [8, 31].

Друге питання, якому приділяє значну увагу Чижевський, є питання періодизації історії української літератури. В основу своєї періодизації він, так само як і Гнатишак, поклав принцип зміни літературних стилів. Однак причини, через які вчені обирають стиль основною ознакою зміни епох, різні. Гнатишак зазначає, що «в цій праці постараюся послідовно примінити

мистецько-стилевий принцип також до періодизації історії української літератури» [3, 23], тобто вказує джерело походження принципу класифікації – з теорії образотворчого мистецтва. Натомість Чижевський говорить про літературний стиль як про самодостатню категорію і стверджує, що «аналіз стилю привів до висновку, що саме зміни літературних стилів дають найкращі та суто літературні критерії для періодизації літератури» [8, 36]. Тобто про запозичення з інших наук принципу класифікації уже не йдеться.

Чижевський визначає також причини, що спонукають до зміни літературних стилів: «можна відкрити навіть деяку закономірність у зміні літературних стилів. Ця закономірність базується на постійній зміні протилежних тенденцій...» [8, 37]. У цій думці – прямий перегук із авангардними ідеями боротьби старого і нового та відповідними твердженнями Мукаржовського. Літературний процес, за Чижевським, – це постійне заперечення того, що було досі. Серед стилів він виділяє «два типи, які характеризуються протилежними рисами» [8, 37]. Тому література – це постійний хвилеподібний рух, який повторюється через заперечення.

Учений протиставляє два типи за різними – формальними і змістовими – ознаками. Однією з них є ставлення до краси, до естетичного, прекрасного. Як уже зазначалося, авангардисти вважали, що все життя може бути поезією, тож за класифікацією Чижевського вони належать до стилів, для яких «краса не є єдиною естетичною цінністю літературного твору, поруч краси стоять інші цінності, та до естетичної сфери приймається навіть незугарне...» [8, 37], а «ідеал спокійної урівноваженої краси» [8, 37] є старим і недоречним.

Чижевський вважав, що «треба насамперед вивчати літературний твір сам у собі» [8, 35]. Тому всі його літературознавчі роботи спираються на глибокий аналіз текстів на всіх рівнях – і змістовому, і формальному. Однак можемо говорити, що на окремі аспекти такого аналізу, найперше в питаннях художньої мови та естетичної оцінки твору, мали вплив положення праць учасників ПЛГ, а за їх посередництва – і чеський літературний авангард, який, на думку Мукаржовського, потрібно розглядати «як закономірну складову тогочасного культурного і, можна сказати, загальнонаціонального процесу» [5, 570].

Чеський авангард, зокрема поетизм, мав значний вплив на формування ідей ПЛГ, що стосувалися питань форми і змісту художнього твору, поетичної мови, розмежування естетичного/неестетичного, а також загальних закономірностей розвитку мистецтва. За посередництва ПЛГ ці ідеї знайшли своє відображення також у концепціях українського вченого Чижевського.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бистрова О. Д. Чижевський про мову поетичну й мову «писану» / Олена Бистрова // Філологічні семінари. – 2009. – Вип. 12. – С. 217–221.
2. Блашків О. Творчість Дмитра Чижевського у контексті ідей Празького лінгвістичного гуртка / Оксана Блашків // Літературознавчий збірник: Дон. нац. у-т. – 2006. – Вип. 26–27. – С. 107–119.
3. Гнатишак М. Історія української літератури / Микола Гнатишак. –

Прага : Видавництво Юрія Тищенка, 1941. – 132 с.

4. Мукаржовський Я. Мова літературна і мова поетична: Фрагменти // Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст. : [За ред. Марії Зубрицької]. – Львів : Літопис, 2002. – С. 425–445.

5. Мукаржовский Я. Основные принципы авангарда // Исследования по эстетике и теории искусства / Ян Мукаржовский : [Пер. с чешск., сост. и коммент. Ю. М. Лотмана и О. М. Малевича]. – М. : Искусство, 1994. – С. 570–580.

6. Мукаржовский Я. Эстетическая норма / Исследования по эстетике и теории искусства / Ян Мукаржовский : [Пер. с чешск., сост. и коммент. Ю. М. Лотмана и О. М. Малевича]. – М. : Искусство, 1994. – С. 162–171.

7. Мукаржовский Я. Эстетическая функция, норма и ценность как социальные факты / Исследования по эстетике и теории искусства / Ян Мукаржовский : [Пер. с чешск., сост. и коммент. Ю. М. Лотмана и О. М. Малевича]. – М. : Искусство, 1994. – С. 35–121.

8. Чижевський Д. Історія української літератури / Чижевський Дмитро Іванович. – К. : ВЦ «Академія», 2008. – 568 с.

9. Чижевський Д. Український літературний барок: нариси / Чижевський Дмитро : [Підготовка тексту та мовна редакція Леоніда Ушкалова ; вступна стаття Олекси Мишанича]. – Х. : Акта, 2003. – 460 с.

10. Якобсон Р. Лингвистика и поэтика / Роман Якобсон // Структурализм: «за» и «против» : Сб. статей : [Пер. с англ., франц., нем., чешского, польского и болгарского языков ; Под ред. Е. Я. Басина и М. Я. Полякова]. – М. : Прогресс, 1975. – С. 46–54.

11. Якобсон Р. Футуризм // Работы по поэтике: Переводы / Роман Якобсон : [Сост. и общ. ред. М. Л. Гаспарова]. – М. : Прогресс, 1987. – С. 414–417.

12. Якобсон Р. Что такое поэзия? / Роман Якобсон // Русская литература. – 2007. – № 1. – С. 117–127.

13. Nezval V. Moderní básnické směry / Vítězslav Nezval. — Praha : Československý spisovatel, 1979. – 288 s.

14. Nezval V. Pantomima / Vítězslav Nezval. – Praha : Akropolis, 2004. – 146 s.

15. Nünning A. Lexikon theorie literatury a kultury / Ansgar Nünning, Jiří Trávníček a Jiří Holý. – Brno : Host, 2006. – 912 s.

16. Teige K. Poetismus / Karel Teige // Avantgarda známá a neznámá. – Praha : Svoboda, 1971. – Sv. 1. Od proletářského umění k poetismu 1919–1924. – S. 254–261.

В статье рассмотрены взаимоотношения чешского авангардного направления поэтизма и литературоведения, в частности структурализма Пражского лингвистического кружка. Определены научные положения ПЛК, которые возникли под влиянием авангардной литературы. Это определение формы и содержания как бинарной оппозиции, всегда присутствующей в художественном произведении; внимание к языку как

главному формальному элементу текста; границы эстетического/неэстетического; противопоставление старого и нового как движущая сила развития искусства. Кроме того, прослежено влияние концепций представителей ПЛК на научные взгляды Д. Чижевского, изложенные в его знаменитой «Истории украинской литературы».

Ключевые слова: авангард, поэтизм, литературоведение, структурализм, Пражский лингвистический кружок.

In the article the poetism's value for the modern literature studies is researched. This value can be seen in the theories about the form and the content of art; about the poetic language; about the border between art and non-art; about the motivity of art development. This theories were declared by the representativies of Prague lingvistic circle and some Ukrainian scientists (for example Dmytro Chizhevsky).

Key words: avant-garde, poetism, literature studies, structuralism, Prague lingvistic circle.